

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ КОРПУСИДА КЎП МАЪНОЛИЛИК

Абдурахманова Мукаддас Турсуналиевна

MParfi2005@yandex.ru Tel: 998974220973

Ўзбекистон Миллий университети доценти

Рахманова Азизахон Абдугафуровна

Тошкент фармацевтика институти катта ўқитувчиси

azizahonraa@gmail.com Tel: 998995152600

Компьютер лингвистикаси, корпус лингвистикаси соҳалар таракқиётини компьютер технологиялари асосида такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда луғавий сатҳда тарихий, архаик, диалектал бирликлар, аргó, жаргонлар семантикасини англаш, ўзлаштириш бирмунча мураккаб. Негаки мазкур истеъмол доираларга мансуб лексемалар мунтазам равишда қўлланмайди. Тарихий, архаик сўзлар мумтоз манбалар матнида учраса, диалектал сўзлар, аргó жаргонлар оғзаки нутқда фаол қўлланади. Луғатлар ушбу семантик доирадаги лексик бирликлар мазмунини ўзлаштириш воситаси ҳисобланади. Миллий тил корпуслари, аввало, тилшунослар учун энг зарур тадқиқот манбасидир. Миллий корпус биринчи навбатда тилнинг лексикаси ва грамматикасига оид тадқиқотлар учун мўлжалланган. Матнлар корпусининг асосий бирликларини сўз, асос (ўзак, леммалар) ва гап ташкил этади.

Ҳозирги инглиз тилида туркум омонимиясини морфологик разметкада бартараф этиш учун қуршовдан (олдин ёки кейин келган сўздан: правые и левые коллокаты) фойдаланилади. Бирикма сўзнинг қайси туркумга мансублигини аниқ кўрсатиб туради. Коллокаций (правые и левые коллокаты – биз бу усулни “семантик қуршов” деб номладик) усулидан ўзбек тилидаги омоним сўзларни ажратишда фойдаланиш мумкин. Семантик қуршов усулини полисемантик сўзларни таҳлил қилишда ҳам қўллаш мумкин. Фақат бу ўринда туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг ўзига хос табиати намоён бўлади: бунда бирикмалардаги тобе -ҳокимлик муносабатига асосланилади. Ўзбек

тилининг ўзига хослиги шунда кўринадики, бунда сўзнинг ўнг ёки чап томонида турган қисм, деб эмас, олдин ёки кейин келган сўз деб ажратиш тўғрироқ бўлади. Ўзбек тилида, баъзан, ёнма-ён келган сўз боғланмаслиги ҳам мумкин: *Унинг отаси бош чўпон, ўзи эса чўпон ёрдамчиси бўлиб ишлай бошлади жумласида бош чўпон сўзи билан бирикма ҳосил қилади, лекин ундан олдин келган отаси сўз шакли билан синтактик муносабатга киришмайди, ҳоким тобелик асосида бирикмайди.* Бунда бирикмалар омоним сўзнинг қайси варианты қўлланганини кўрсатиб турганидек, полисемантик сўзнинг қайси маъноси реаллашаётганига аниқлик киритади. Семантик қуршов усулини ўзбек тилида қўлланиш частотаси ҳамда кўчим ҳосил қилиш имконият юқори бўлган *бош* лексемаси мисолида кўриб чиқиш мумкин. Ўзбек тилида *бош* кўп маъноли сўз бўлиб, мазкур сўз асосидаги полисемияни корпус ёрдамида англаш мумкин. Информацион –қидирув тизими *бош* иштирок этган матнларни ажратиб беради. *Бош* – тананинг бўйиндан юқориги, олдинги (одамда, ҳайвонларда) қисми; калла. Корпус мазкур сўзнинг изоҳли луғатдан олинган матн таркибида 20 ўринда қўлланганини, 60та ибора таркибида келганини кўрсатади. Мазкур сўзнинг маъноларини семантик қуршов таркибида кўриб чиқамиз:

№	<i>Бош</i> бирлиги иштирокидаги контекст	<i>Бош</i> сўздан олдинги кейинги қисм ёки	<i>Бош</i> лексемаси асосида реаллашадиган маъно
1.	<i>Ўзбек ойим боши билан келинга ризолик билдириб, «баракалла!» деб қўйди.</i>	$0 \rightarrow \text{боши билан};$ $\text{бош} + \text{Г.Ш.} + \text{Г.В.} \rightarrow$ <i>билдириб</i>	тананинг бўйиндан юқориги, олдинги (одамда, ҳайвонларда) қисми; калла.
2.	<i>Тогнинг кўрки тош билан, одамнинг кўрки бош билан.</i>	$\text{кўрки} \rightarrow \text{бош билан};$ $\text{бош} + \text{Г.В.} \rightarrow 0$	“ақл-хуш, мия”
3.	<i>Яхши хотин эрни элга бош қилур...</i>	$\text{элга} \rightarrow \text{бош} + \text{қилур};$ $\text{бош} + \text{қилмоқ} \rightarrow 0$	“бошлик, раҳбар”

4.	Директорнинг бу гапи бош инженерга қаймоқдай ёқиб кетди.	0 → бош ; бош → инженер	“лавозим, мансаб жихатдан катта, юқори турувчи”
5.	Мана Хоразмнинг жанубий бош дарвозаси.	0 → бош ; бош → дарвоза	“улкан, катта, асосий”
6.	Кейинчалик мактаб сахнасида ўйналадиган спектаклларда ҳамиша бош ролларни ижро этадиган бўлди.	0 → бош ; бош → роллар	“энг муҳим, асосий, етакчи”
7.	Ёши улғайганда уйланганидан, бош боласи мен эдим.	0 → бош ; бош → боласи	“энг олдинги, биринчи”,
8.	Бир бошга юзта хўжайин бор.	бир → бошга; бош + г.ш. → бордир	“одам, киши”,
9.	Ҳар бош сигирдан икки ярим минг литрдан сут соғиб олинди.	ҳар → бош ; бош → сигир	ҳисоб сўзи “адад”, “дона”,
10.	Куёш тик кўтарилиб.. иссиқдан майсаларнинг боши эгилди.	майсалар + г.ш. → боши; бош + г.ш. → эгилди.	“тик нарсаларнинг тепа қисми, учи, чўққиси”,
11.	Юринг, холажон, қизни ўзим топаман, тўйнинг бошида ўзим бўламан, ёр-ёрни ҳам ўзим айтаман..	тўй + г.ш. → бош; бош + г.ш. + г.ш. → бўлмоқ	“бирор маросим, тадбир, воқеа- ҳодисанинг рўй бериш, амалга ошиш жараёнидаги дастлабки босқич”
12.	Саидмурод ака хашакчилар бошига борганда, улар тушликка чиқишган экан.	хашакчилар + → бошига; бош + г.ш. + г.ш. → борганда	“ён, олд, томон”,
13.	ўрнидан дик этиб туриб, каравот бошига ташлаб қўйилган шимнинг камарини суғуриб олди.	каравот → бошига; бош + г.ш. + г.ш. → ташлаб	“ўрин, каравот ва ш. к. нинг бош қўйи- ладиган юқори томони”, “шундай ўринда ётган кишининг белдан юқори томонидаги жой”

14.	<i>Отам</i> <i>маиш</i> <i>алани</i> <i>тутиб</i> , <i>охур</i> <i>бошига</i> <i>бордилар</i> .	<i>охур</i> + <i>ø</i> → <i>боши</i> ; <i>бош</i> + <i>г.ш.</i> + <i>г.ш.</i> → <i>бордилар</i>	баъзи отлар билан бирикиб, шу от оркали ифодаланган нарсанинг ўзини ёки у ўрнашган жойни, ён-атрофини билдиради;
15.	<i>Аваз</i> <i>дала</i> <i>бошида</i> , <i>омонат</i> <i>бир</i> <i>чайла</i> <i>соясиди</i> <i>соч</i> <i>олиб</i> <i>турарди</i>	<i>дала</i> + <i>ø</i> → <i>бошида</i> ; <i>бош</i> + <i>г.ш.</i> + <i>г.ш.</i> → <i>соч</i> <i>олиб</i>	Чўзиқ, давомли, бўйли нарсалар, жой.
16.	<i>Тўти</i> <i>бу</i> <i>хатнинг</i> <i>бошини</i> <i>эшитиб</i> <i>оқ</i> , <i>ўзини</i> <i>ерга</i> <i>кўтариб</i> <i>урган</i> <i>эди</i> .	<i>хат</i> + <i>г.ш.</i> → <i>бошини</i> ; <i>боши</i> + <i>г.ш.</i> + <i>г.ш.</i> → <i>эшитиб</i> .	Воқеа, ҳодисанинг, бирор муддат ёки фаслнинг, асар, матн ва ш. к. нинг бошланиш жойи, пайти, аввали, муқаддимаси.
17.	<i>Уйин-кулгимизнинг</i> <i>боши</i> <i>Баҳрихоннинг</i> <i>тўйи</i> <i>бўлади</i> , — <i>деди</i> .	<i>кулги</i> + <i>г.ш.</i> + <i>г.ш.</i> → <i>боши</i> ; <i>бош</i> + <i>г.ш.</i> → <i>тўйи</i> + <i>бўл</i> <i>ади</i>	воқеа, ҳодисанинг, бирор муддат ёки фаслнинг, асар, матн ва ш. к. нинг бошланиш жойи, пайти, аввали, муқаддимаси”
18.	<i>Пеш-тахта</i> <i>олдига</i> <i>бориб</i> , <i>саватдаги</i> <i>узумдан</i> <i>бир</i> <i>бош</i> <i>танлади-да</i> , <i>тарози</i> <i>палласига</i> <i>қўйди</i> .	<i>бир</i> → <i>бош</i> ; <i>бош</i> → <i>танлади</i>	Баъзи ўсимликларнинг калла ёки чочоқ шаклидаги ҳосили, меваси.
19.	<i>Беш</i> <i>бош</i> <i>қилиб</i> <i>олмоқ</i> .	<i>беш</i> → <i>бош</i> + <i>қилмоқ</i> ; <i>бош</i> + <i>қилмоқ</i> + <i>г.в.</i>	Карра ҳисоб
20.	<i>Йўл</i> <i>бошига</i> , <i>йўл</i> <i>бошидан</i> .	<i>йўл</i> → <i>боши</i>	Чегара

Бош сўзидан олдин келган сўзларнинг унга тобеланмаслиги кузатилди (1,4,5,6); Икки ўринда *билан* кўмакчи воситаси билан бирга келган (1,2). Икки ўринда *қилмоқ* ёрдамчи феъли билан бирикиб, кўшма феъл сифатида шаклланган (3,19). Бу ўринда *билан* кўмакчисини, *қилмоқ* ёрдамчи феълيني

бош сўздан кейин келган бирлик сифатида ҳисоблаш тўғри эмас (дастур шу тартибда ёндашади); *билан* воситаси *бош* сўзининг грамматик, қилмоқ эса семантик таркибига тегишли қисмлар ҳисобланади. *Бош* сўзига тобеланган қисм аксарият ҳолда битишув усулида бирикади (8,9,18,19). *Бош* сўзи саккиз ўринда ўздан олдинги қисмни мослашув усулида тобелантириб келган (10,11,12,13,14,15,16,17). Шундан тўрт ўринда мослашув грамматик шакл орқали ифодаланган (10,11,16,17). Қолган тўрт ўринда грамматик маъно белгисиз ифодаланган (12,13,14,15). Беш ўринда *бош* сўзи ўздан кейинги қисмга битишув усулида бириккан (4,5,6,7,9).

С.Адилова корпус асосидаги таълим ҳақида сўз юритар экан, яратилиши режалаштирилаётган ўзбек тилининг корпуси талабага катта ёрдам беришини таъкидлайди. Талаба қисқа муддат ичида сўзнинг полисемантиклигини тушунади, турли маъноларни ифодалаши, алоҳида қўшимчалар билан қўлланиши, бошқа сўзлар билан бирикиши, жуфт ва такрорий шаклда келиши, оғзаки нутқда ишлатилиши, эмоционал-экспрессив хусусиятлари ҳақида билимга эга бўлади. Семантик қуршов методи кўп маъноли сўзнинг туркум хусусиятларини намоён этмайди. Бу ҳолат кўп маъноли сўзнинг бир сўз эканлиги ва барча ўринларда ундан олдин ёки кейин келган қисм бир хил грамматик маънонинг реаллашувига хизмат қилиши маълум бўлди. Семантик қуршов кўп маъноли лексемадан олдинги ва кейинги қисмларнинг иштирокини, бу қисмларнинг марказий лексемага боғланиш усуллари, грамматик маъно ифодаловчи воситалар иштирокини кўрсатишга хизмат қилади. Ўзбек тилидаги матнлар базасига асосланган корпус тузилса, *бош* сўзига ўхшаш кўп маъноли сўзларнинг контекстуал маъноларини изоҳлаш имкони яратилади. Қиёс учун қуйида Американча инглиз тили корпусидаги “*I will*” бирикмасининг контекстуал маънолари талқинини келтирамиз:

Сўзларнинг қўлланишини шунчаки ҳисоб-китоб қилиш ҳеч нарса бермайди. Муайян сўз қўлланиши юзасидан олиб борилган статистика уни шу матндаги бошқа сўзларнинг қўлланиш миқдори билан ёки диахрон планда, ёки жанрлар бўйича қиёсланганда амалий аҳамиятга эга бўлади. Бундай маълумотни конкорданслар ёрдамида олиш мумкин бўлади. Сўзларни ажратишнинг компьютер усули бўлган коллакацийлар семантик валентликка асосланади.

Коллакацийлар омоним сўзларни фарқлаш ва кўп маънолилиқни ёритиш усули сифатида ҳам қаралиши мумкин. Бунда матннинг сўз семантикасини ёритиш хусусиятига асосланади. Контекст, сўзнинг ўзидан олдин ва кейинги бирликлар билан бирикиши омоним ва кўп маъноли сўзларнинг маъносини аниқлаштиришга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Богданова С.Ю. Исследование слова и предложения компьютерными методами // Слово в предложении: кол. монография / Под ред. Л.М. Ковалевой (отв. ред), С.Ю. Богдановой, Т.И. Семеновой. – Иркутск: ИГЛУ, 2010.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I.–T.:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. –Б.I.332-340
3. Адилова С. Corpus linguistics and its role in teaching uzbek as a foreign language. O`zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari.- Toshkent, 2019. -P.393.
4. Захаров В. П., Богданова С. Ю. Корпусная лингвистика: учебник. 3-е изд., перераб. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2020. — 234 с.
5. <http://rusorpora.ru>; <http://rusorpora.ru>